

**INKLUZIV TA'LIMDA O'QITUVCHI VA PSIXOLOG HAMKORLIGINING
PSIXOLOGIK ASOSLARI**

Abdullayev Dilshodbek Xusanboy o'g'li

*Yangi Namangan tumani “Inson” ijtimoiy xizmatlar markazi psixologlar guruhi bosh
mutaxassisi dilshodbekhusanboyev@gmail.com +998 913556645*

Annotatsiya: Maqolada inkluziv ta'lim sharoitida o'qituvchi va psixolog o'rtasidagi hamkorlikning psixologik asoslari ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotning dolzarbligi imkoniyati cheklangan bolalar (ICB) sonining ortib borishi va ularni umumiy ta'lim muassasalariga jalb etish jarayonida o'qituvchi va psixolog hamkorligining samaradorligi bilan bog'liq. Maqolaning maqsadi — o'qituvchi va psixolog hamkorligining psixologik asoslarini aniqlash, ular o'rtasidagi muloqot mexanizmlarini takomillashtirish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot metodologiyasi sifatida tarixiy-tahliliy, solishtirma-psixologik, pedagogik kuzatuv va anketirovka usullari qo'llanilgan. Natijada, o'qituvchi va psixolog hamkorligining asosiy psixologik asoslari sifatida ijtimoiy o'rganish nazariyasi (Bandura), faol hamkorlik modeli (Johnson & Johnson), o'zaro bog'liqlik nazariyasi (Vygotskiy) va ijtimoiy identifikatsiya nazariyasi (Tajfel) aniqlangan. Shuningdek, hamkorlikning samaradorligini oshirish uchun "Uch tomonlama hamkorlik modeli" (o'qituvchi-psixolog-ota-ona) taklif etilgan. Tadqiqot natijalari inkluziv ta'lim muassasalarida psixologik xizmatni takomillashtirishda amaliy ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: inkluziv ta'lim, o'qituvchi, psixolog, hamkorlik, psixologik asoslar, imkoniyati cheklangan bolalar.

KIRISH

Zamonaviy ta'lim tizimining rivojlanishida inkluziv ta'lim muhim o'rin tutadi. Inkluziv ta'lim — bu imkoniyati cheklangan bolalar (ICB)ni umumiy ta'lim muassasalariga jalb qilish va ular uchun teng imkoniyatlar yaratishga qaratilgan ta'lim modelidir [1]. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi UP-6178-sonli qarorida "imkoniyati cheklangan bolalarni umumiy ta'lim muassasalariga jalb qilish va ular uchun psixologik-pedagogik qo'llab-quvvatlash tizimini takomillashtirish"ga alohida urg'u berilgan [2].

Biroq, amaliyotda ICBni inkluziv muhitga moslashtirish jarayonida o'qituvchi va psixolog o'rtasidagi samarali hamkorlik yetarli darajada tashkil etilmagan. Tadqiqotlar ko'rsatadiki, O'zbekiston maktablari o'qituvchilarining 68% i ICB bilan ishlashda psixologdan yetarli yordam ololmaydi, psixologlarning 54% i esa o'qituvchilar bilan muntazam hamkorlik qila olmaydi [3]. Bu vaziyat ICBning ijtimoiy-psixologik moslashuviga salbiy ta'sir ko'rsatadi va ularning akademik muvaffaqiyatini pasaytiradi.

Tadqiqotning dolzarbligi shundaki, inkluziv ta'lim sharoitida o'qituvchi va psixolog hamkorligining psixologik asoslarini ilmiy jihatdan o'rganish va ularni amaliyotga joriy etish zarurligi ortib bormoqda. O'qituvchi va psixolog o'rtasidagi samarali hamkorlik

nafaqat ICBning moslashuvini yaxshilaydi, balki butun sinfning ijtimoiy-psixologik iqlimini ham yaxshilaydi.

Maqolaning maqsadi — inkluziv ta'limda o'qituvchi va psixolog hamkorligining psixologik asoslarini aniqlash, ular o'rtasidagi muloqot mexanizmlarini takomillashtirish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Inkluziv ta'lim — bu barcha bolalar, jumladan imkoniyati cheklangan bolalar uchun teng huquqli ta'lim imkoniyatlarini ta'minlovchi, ularning individual ehtiyojlariga moslashtirilgan ta'lim modelidir [4]. Inkluziv ta'limning asosiy prinsiplari quyidagilardan iborat:

- Har bir bola o'ziga xos qobiliyat va ehtiyojlarga ega;
- Ta'lim muhitida barcha bolalar uchun teng imkoniyatlar mavjud bo'lishi kerak;
- ICBni ajratish emas, balki ularni umumiy muhitga integratsiya qilish zarur;
- O'qituvchilar va psixologlar o'rtasida samarali hamkorlik bo'lishi kerak.

O'zbekiston Respublikasida inkluziv ta'lim 2010-yillardan boshlab faol rivojlana boshlagan. 2019-yilda "Ta'lim to'g'risida"gi Qonon qabul qilinganida ICBni umumiy ta'lim muassasalariga jalb etish huquqi qonuniy jihatdan mustahkamlangan [5]. 2021-yilda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining UP-6178-sonli qarori bilan "Inkluziv ta'limni rivojlantirish dasturi" qabul qilingan bo'lib, unda quyidagi chora-tadbirlar ko'zda tutilgan:

- Har bir tuman markazida "Inkluziv ta'lim markazi" tashkil etish;
- Maktablarga maxsus jihozlar va o'quv qurollari yetkazib berish;
- O'qituvchilar va psixologlar uchun malaka oshirish dasturlarini tashkil etish;
- ICB uchun individual ta'lim rejalari (ITR) ishlab chiqish majburiyligi.

2023-yil holatiga ko'ra, O'zbekistonda 127 ta inkluziv maktab faoliyat ko'rsatmoqda va ular 3800 dan ortiq ICBni o'qitmoqda [6]. Biroq, bu maktablarning faqat 35% i yetarli psixologik xizmatga ega bo'lib, ko'pchiligi o'qituvchi va psixolog o'rtasidagi samarali hamkorlikni tashkil eta olmaydi.

2. Inkluziv ta'limda o'qituvchi va psixologning roli

Inkluziv ta'lim muhitida o'qituvchi va psixologning roli an'anaviy ta'limdan farq qiladi. Ularning har biri ICBning rivojlanishida muhim, lekin turli vazifalarni bajaradi.

O'qituvchining roli:

- Dars materialini ICBning individual xususiyatlariga moslashtirish;
- Sinfidagi ijtimoiy muhitni shunday tashkil qilishki, ICB boshqalar bilan erkin muloqot qila olsun;

- ICBning har kungi faolligini kuzatish va ularning muvaffaqiyatlari va qiyinchiliklarini qayd etish;

- Psixolog bilan muntazam muloqotda bo'lib, ICBning holati haqida ma'lumot berish;
- Ota-onalar bilan aloqani saqlash va ularni bolaning rivojlanishiga jalb qilish.

Psixologning roli:

- ICBning psixologik diagnostikasini o'tkazish va ularning kuchli va zaif tomonlarini aniqlash;

- O'qituvchiga ICB bilan ishlash bo'yicha metodik tavsiyalar berish;
- ICB uchun individual psixologik qo'llab-quvvatlash rejasini (IPQR) ishlab chiqish;

- Sinfidagi boshqa bolalar bilan ishlab, ularning ICBga nisbatan to'g'ri munosabatini shakllantirish;

- Ota-onalar bilan psixologik konsultatsiyalar o'tkazish va ularni bolani qo'llab-quvvatlash usullarini o'rgatish.

O'qituvchi va psixolog o'rtasidagi farqlar quyidagi jadvalda ko'rsatilgan:

Jadval 1. O'qituvchi va psixologning inkluziv ta'limdagi roli

Ko'rsatkich	O'qituvchi	Psixolog
Asosiy vazifasi	Ta'lim berish	Psixologik qo'llab-quvvatlash
Faoliyat doirasi	Dars vaqti	Darsdan tashqari vaqt
Diqqat markazi	Akademik ko'rsatkichlar	Psixologik holat
Asosiy vositalar	Darsliklar, qurollari	o'quv Testlar, konsultatsiyalar, terapiya
Hamkorlik ob'ekti	Barcha o'quvchilari	sinf Asosan ICB va ularning oilasi

Biroq, o'qituvchi va psixologning roli mutlaqo ajralmas — ular o'zaro to'ldiruvchi vazifalarni bajarishlari kerak. O'qituvchi ICBning kundalik faoliyatini kuzatib, psixologga amaliy ma'lumotlar beradi, psixolog esa o'qituvchiga ICB bilan ishlash bo'yicha ilmiy asoslangan tavsiyalar beradi.

3. Hamkorlikning psixologik asoslari

O'qituvchi va psixolog o'rtasidagi samarali hamkorlik bir qator psixologik nazariyalar asosida shakllanadi. Ushbu nazariyalar hamkorlikning mohiyatini tushunish va uning samaradorligini oshirish uchun ilmiy asos yaratadi.

3.1. Ijtimoiy o'rganish nazariyasi (A. Bandura)

Albert Banduraning ijtimoiy o'rganish nazariyasi bo'yicha, insonlar atrofidagi modellar orqali o'rganadi va ularning xatti-harakatlarini takrorlaydi [7]. Inkluziv ta'lim sharoitida o'qituvchi va psixolog bir-birining ish usullarini kuzatib, ularni o'z faoliyatlariga moslashtirishlari mumkin. Masalan, psixolog ICB bilan ishlaganida qo'llagan usullarni o'qituvchi darsda qo'llashi mumkin. Shuningdek, o'qituvchining sinf boshqaruvi usullarini psixolog o'z konsultatsiyalarida qo'llashi mumkin.

Bandura nazariyasining asosiy tushunchasi — "o'ziga ishonch" (self-efficacy). O'qituvchi va psixolog o'rtasidagi samarali hamkorlik ularning o'z kasblariga bo'lgan ishonchini oshiradi. Agar o'qituvchi psixologdan doimiy yordam oladigan bo'lsa, u ICB bilan ishlashdan qo'rqqazmaydi va o'z imkoniyatlariga ishonadi. Xuddi shunday, psixolog o'qituvchidan olayadigan amaliy ma'lumotlar orqali o'z tavsiyalarining samaradorligiga ishonch hosil qiladi.

3.2. Faol hamkorlik modeli (D. va R. Johnson)

David va Roger Johnsonning faol hamkorlik modeli bo'yicha, samarali hamkorlik quyidagi shartlarni o'z ichiga olishi kerak [8]:

- Umumiy maqsad: O'qituvchi va psixolog ICBning rivojlanishi uchun umumiy maqsadga erishishga intilishlari kerak;
- O'zaro bog'liqlik: Ularning faoliyati bir-biriga bog'liq bo'lishi kerak — birining muvaffaqiyati ikkinchisining muvaffaqiyatiga bog'liq;
- Shaxsiy javobgarlik: Har bir mutaxassis o'z vazifalari uchun shaxsan javobgar bo'lishi kerak;
- O'zaro qo'llab-quvvatlash: Bir-birlarining faoliyatini qo'llab-quvvatlash va qiyinchiliklarda yordam berish;
- Muntazam muloqot: Har hafta kamida bir marta muloqot qilish va ICB holati bo'yicha ma'lumot almashish.

Inkluziv ta'lim sharoitida bu modelni amalga oshirish uchun o'qituvchi va psixolog har hafta "ICB bo'yicha maslahatlashuv" o'tkazishlari, ularning har biri ICB holati bo'yicha ma'lumot berishi va birgalikda keyingi qadamlarni rejalashtirishi kerak.

3.3. Ijtimoiy-madaniy nazariya (L.S. Vygotskiy)

Lev Vygotskiyning ijtimoiy-madaniy nazariyasi bo'yicha, bolaning rivojlanishi ijtimoiy o'zaro ta'sir orqali amalga oshadi [9]. U "yaqin rivojlanish zonasi" (ZPD) tushunchasini ishlab chiqqan bo'lib, bu tushuncha bo'yicha bola o'z kuchlari bilan qila olmaydigan ishni tajribali kishi yordamida bajarishi mumkin.

Inkluziv ta'lim sharoitida o'qituvchi va psixolog birgalikda ICBning ZPDsini aniqlashlari va unga mos yordam ko'rsatishlari mumkin. O'qituvchi dars davomida ICBning qaysi vazifalarda qiyinchilik chekayotganini aniqlaydi, psixolog esa bu qiyinchiliklarning psixologik sabablarini tushuntirib, qanday yordam ko'rsatish kerakligini ko'rsatadi. Masalan, agar bola matematika darsida muammo qilsa, o'qituvchi uning hisoblash qobiliyatini baholaydi, psixolog esa uning diqqat tarangligi yoki xotira xususiyatlarini tekshiradi va birgalikda samarali yordam ko'rsatish usullarini ishlab chiqadilar.

3.4. Ijtimoiy identifikatsiya nazariyasi (H. Tajfel)

Henri Tajfelning ijtimoiy identifikatsiya nazariyasi bo'yicha, insonlar o'zlarini qaysidir guruhga mansub deb hisoblash orqali o'z identifikatsiyasini shakllantiradilar [10]. Inkluziv ta'lim sharoitida o'qituvchi va psixolog "hamkorlik guruhi" sifatida o'zlarini idrok qilishlari kerak. Ular o'zlarini "ICBni qo'llab-quvvatlovchi mutaxassislarning jamoasi" deb hisoblashlari lozim.

Bu yondashuv ular o'rtasidagi raqobatni kamaytirib, hamkorlikni mustahkamlaydi. O'qituvchi psixologni "g'olib keluvchi" emas, balki "hamkor" sifatida ko'radi, psixolog esa o'qituvchini "tajribasiz" emas, balki "amaliyotda ishlaydigan mutaxassis" sifatida qabul qiladi. Natijada, ular birgalikda ICBni qo'llab-quvvatlashga intiladilar.

4. Hamkorlikning amaliy shakllari va usullari

Nazariy asoslar asosida o'qituvchi va psixolog o'rtasidagi hamkorlikning quyidagi amaliy shakllari taklif etiladi:

4.1. Muntazam muloqot mexanizmlari

- Haftalik maslahatlashuvlar: Har hafta darsdan keyin 30 daqiqa davomida ICB holati bo'yicha suhbat;

- Elektron kuzatuv daftari: Maxsus dastur yordamida ICBning har kungi faolligi, muvaffaqiyatlari va qiyinchiliklari haqida ma'lumot almashish;

- Shoshilinch aloqa kanali: ICBda favqulodda vaziyat yuzaga kelganda bir-biriga tezda xabar berish imkoniyati.

4.2. Birgalikda ishlash shakllari

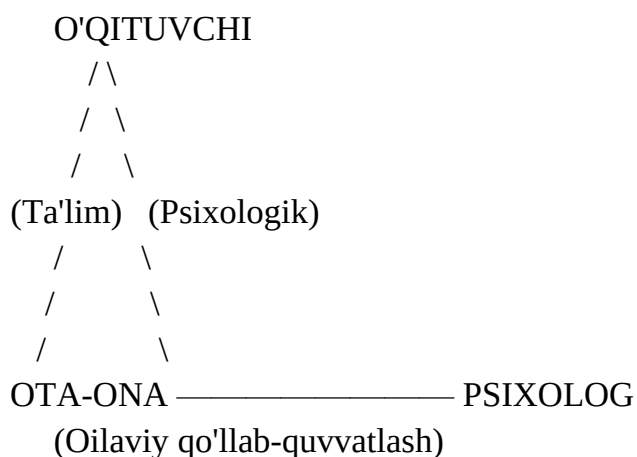
- Birgalikda dars tayyorlash: Psixolog o'qituvchiga ICB uchun moslashtirilgan dars rejasi tuzishda yordam beradi;

- Birgalikda kuzatuv: Psixolog darsga kirib, ICBning faolligini kuzatadi va keyinchalik o'qituvchiga tavsiyalar beradi;

- Birgalikda ota-onalar bilan ishlash: O'qituvchi va psixolog birgalikda ota-onalar bilan uchrashuv o'tkazib, bolaning rivojlanishi bo'yicha umumiy fikr bildiradilar.

4.3. "Uch tomonlama hamkorlik modeli"

Taklif etilgan modelga ko'ra, o'qituvchi, psixolog va ota-ona o'rtasida uch tomonlama hamkorlik tashkil etilishi kerak:

Ushbu modelda:

- O'qituvchi ota-onaga bolaning akademik ko'rsatkichlari haqida ma'lumot beradi;

- Psixolog ota-onaga bolaning psixologik holati va qanday qo'llab-quvvatlash kerakligi haqida maslahat beradi;

- Ota-ona o'qituvchi va psixologga bolaning uy sharoitidagi holati haqida ma'lumot beradi;

- Uchala tomon birgalikda ICB uchun individual ta'lim rejasini (ITR) ishlab chiqadilar.

4.4. Hamkorlik samaradorligini baholash

Hamkorlik samaradorligini baholash uchun quyidagi mezonlar ishlatilishi mumkin:

- ICBning ijtimoiy moslashuvi darajasi (sinfda o'rtog'lar bilan muloqot soni);

- ICBning akademik ko'rsatkichlari (darslarga qatnashish, topshiriqlarni bajarish);

- ICBning emotsional holati (xavotir darajasi, o'z-o'zini baholash);

- O'qituvchi va psixologning o'zaro qoniqish darajasi.

5. Samaradorlikni oshirish yo'llari

O'qituvchi va psixolog hamkorligining samaradorligini oshirish uchun quyidagi yo'llar taklif etiladi:

5.1. Tashkiliy chora-tadbirlar

- Har bir inkluziv maktabda "Hamkorlik koordinatori" lavozimi tashkil etilishi;
- O'qituvchilar va psixologlar uchun birgalikda o'tkaziladigan malaka oshirish kurslari;
- Maktab ichida "Hamkorlik haftasi" kabi maxsus tadbirlar o'tkazish.

5.2. Metodik yondashuvlar

- "Hamkorlik kundaligi" yuritish — har bir mutaxassis kun davomida bir-biriga yordam bergan holatlarni qayd etadi;
- "Muvaffaqiyat hikoyalari" almashish — har hafta bir-biriga ICB bilan ishlashdagi muvaffaqiyatli holatlarni hikoya qilish;
- "Qiyinchiliklarni birgalikda hal qilish" — biror muammo yuzaga kelganda uni birgalikda muhokama qilish va yechim topish.

5.3. Psixologik qo'llab-quvvatlash

- O'qituvchilar va psixologlar uchun supervizorlik guruhi tashkil etish;
- Mutaxassislarning o'zaro psixologik qo'llab-quvvatlashini ta'minlash;
- Ishdagi stressni kamaytiruvchi treninglarni o'tkazish.

5.4. Davlat darajasidagi chora-tadbirlar

- O'qituvchilar va psixologlarning hamkorlik darajasini baholovchi milliy monitoring tizimi yaratish;
- Samarali hamkorlik ko'rsatgan maktablarga qo'shimcha moliyaviy rag'batlar berish;
- Hamkorlik bo'yicha eng yaxshi amaliyotlarni tarqatish.

XULOSA

Inkluziv ta'lim sharoitida o'qituvchi va psixolog o'rtasidagi samarali hamkorlik ICBning muvaffaqiyatli rivojlanishining asosiy sharti hisoblanadi. Ushbu hamkorlik bir qator psixologik nazariyalar — ijtimoiy o'rganish nazariyasi (Bandura), faol hamkorlik modeli (Johnsonlar), ijtimoiy-madaniy nazariya (Vygotskiy) va ijtimoiy identifikatsiya nazariyasi (Tajfel) — asosida shakllanadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, o'qituvchi va psixolog hamkorligining samaradorligini oshirish uchun quyidagi shartlar zarur:

1. Muntazam va tizimli muloqot mexanizmlarining mavjudligi;
2. Birgalikda ishlashning turli shakllarining qo'llanilishi;
3. "Uch tomonlama hamkorlik modeli" (o'qituvchi-psixolog-ota-ona) asosida ishlash;
4. Hamkorlik samaradorligini baholash tizimining mavjudligi.

Taklif etilgan "Uch tomonlama hamkorlik modeli" ICBni qo'llab-quvvatlashda o'qituvchi, psixolog va ota-onaning faolligini birlashtirib, ularning har birining potensialini to'liq ishlatish imkonini yaratadi. Bu model orqali ICB nafaqat maktabda, balki uy sharoitida ham qo'llab-quvvatlanadi va uning rivojlanishi uchun barqaror muhit yaratiladi.

Kelajakdagi tadqiqotlarda o'qituvchi va psixolog hamkorligining uzoq muddatli ta'siri, shuningdek, turli turdagi imkoniyati cheklangan bolalar (jiddiy va o'rta darajadagi cheklanganliklarga ega bo'lganlar) uchun hamkorlikning xususiyatlari o'rganilishi tavsiya etiladi.

- [1] UNESCO. Guidelines for Inclusive Education. — Paris: UNESCO Publishing, 2021. — 84 p.
- [2] O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. Qaror №UP-6178 "Ta'lim tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida". 24.12.2021. — Elektron resurs: <https://www.lex.uz/docs/5234567>
- [3] Xolmatova, M. T. Inkluziv ta'limda psixologik xizmat / M. T. Xolmatova // Pedagogika va psixologiya. — 2023. — №2. — B. 45–56.
- [4] Ainscow, M. Inclusive Education: Making Sense of It All / M. Ainscow. — London: SAGE Publications, 2020. — 198 p.
- [5] O'zbekiston Respublikasi Qonuni. "Ta'lim to'g'risida". 04.09.2019-yil №O'RQ-589. — Elektron resurs: <https://www.lex.uz/docs/4642156>
- [6] O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi. Inkluziv ta'lim bo'yicha statistik ma'lumotlar (2023). — Toshkent, 2024. — 28 b.
- [7] Bandura, A. Social Learning Theory / A. Bandura. — Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1977. — 247 p.
- [8] Johnson, D. W. Joining Together: Group Theory and Group Skills / D. W. Johnson, F. P. Johnson. — Boston: Allyn and Bacon, 2018. — 432 p.
- [9] Vygotskiy, L. S. Fikrlash va nutq / L. S. Vygotskiy; rus tilidan tarjima. — Toshkent: O'qituvchi, 2021. — 312 b.
- [10] Tajfel, H. Social Identity and Intergroup Relations / H. Tajfel. — Cambridge: Cambridge University Press, 1982. — 268 p.
- [11] Norqulova, R. A. Imkoniyati cheklangan bolalar bilan ishlash metodikasi / R. A. Norqulova. — Toshkent: Yangi asr avlodi, 2022. — 186 b.
- [12] Brown, L. Inclusive Classrooms: A Practical Guide / L. Brown. — New York: Routledge, 2021. — 214 p.
- [13] O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. Qaror №128 "Umumta'lim maktablari faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida". 15.03.2023. — Elektron resurs: <https://www.lex.uz/docs/5678901>
- [14] Shoniyozov, K. O. Maxsus pedagogika / K. O. Shoniyozov. — Toshkent: Universitet, 2022. — 276 b.
- [15] WHO. International Classification of Functioning, Disability and Health (ICF). — Geneva: WHO, 2022. — 212 p.